

עליות וירידות בסיפורי יוסף ואחיו / חזי קנאי

בתחילת מאמרינו אנו נתייחס ליציאת יעקב אבינו לחרן. התורה מספרת על כך שיעקב לפני הגעתו לחרן "מתעכב" בא"י כש"פוגע" במקום¹: "...וישכב במקום ההוא ויחלם והנה סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה והנה מלאכי אלוקים עלים יורדים בו והנה ה' נצב עליו ואמר אני ה'..."
הרמב"ן מפרש את פסוק ל"ב:

"והנה סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה והנה מלאכי אלהים עולים ויורדים בו - הראהו בחלום הנבואה כי כל הנעשה בארץ נעשה על ידי המלאכים והכל בגזרת עליון עליהם, כי מלאכי אלהים אשר שלח ה' להתהלך בארץ לא יעשו קטנה או גדולה עד שובם להתיצב על אדון כל הארץ לאמר לפניו התהלכנו בארץ והנה יושבת בשלוה או מלאה חרב ודם, והוא יצוה עליהם לשוב לרדת בארץ ולעשות דברו והראהו כי הוא יתברך נצב על הסלם ומבטיחו ליעקב בהבטחה גדולה, להודיע שהוא לא יהיה ביד המלאכים אבל יהיה חלק ה' ויהיה עמו תמיד, כמו שאמר והנה אנכי עמך ושמרתך בכל אשר תלך, כי מצלתו גדולה משאר הצדיקים שנאמר בהם (תהלים צא יא) "כי מלאכיו יצוה לך לשמרך בכל דרכיך"²

הרמב"ן מבאר את חלום "סולם יעקב" לא כתיאור עליתם של מלאכי א"י למרום וירידתם של מלאכי חו"ל ללוות את יעקב בדרכו לחרן (כפירוש רש"י), אלא החלום מתאר את תפקידם של המלאכים כשליחיו של הקב"ה. במצב הרגיל בעולם "כל יצורי עולמים" נתונים בידי המלאכים. במעמד זה הקב"ה "ניצב עליו" ומבטיח לו שיעקב יהיה נתון רק להנהגת הקב"ה בעולם ולא יהיה נתון לשליטת המלאכים. לגבי יעקב "אני ה'": הנהגה ישירה של הקב"ה. במילים אחרות אנחנו יכולים לומר שיעקב לא היה מושפע מאותם הצליות והירידות של המלאכים בעולם.

במאמר זה ננסה לטעון שהגם אם יעקב לא היה מושפע מאותן העליות והירידות של המלאכים² מכל מקום יהיו המון השפעות של עליות וירידות למיניהן על יעקב, על בניו ובעיקר על יוסף. אנו נשאף לנתח את מהותן של אותן העליות והירידות ממספר מישורים שונים. ננסה לברר האם לירידה או לעליה יש משמעויות נוספות מעבר לפשט הכתובים? מהן מגמתן של אותן התנועות, מה תוצאותיהן; האם בהכרח כיוונן מלמד גם על משמעויותיהן הרוחניות? או במילים אחרות אנו נצטרך לשאול את עצמנו מדוע התורה בחרה דווקא להשתמש במספר רב כל כך של עליות וירידות בסיפורי יוסף ואחיו.

שנים אחרי שיעקב חזר לארץ ביחד עם בניו, בתו ונשותיו, יוסף בנו חולם שני חלומות. חלומות אלו אמורים להראות את היחס העתידי בין יוסף לאחיו.

¹ פרק כח סוף פסוק יא

² אבן-עזרא חולק על הרמב"ן וסובר שהחלום בא לתאר את השפעת המלאכים בעולם. "...והטעם דרך משל, כי כל דבר לא יחד מן השם, ודברי מטה תלויים בעליונים, וכאלו סלם ביניהן שיעלו המלאכים בו להודיע הדברים אחר שהתהלכו בארץ. ג"כ כתוב ומלאכים אחרים יורדים למלאות שליחות השם כדרך מלך עם משרתיו":

הרעיון המרכזי שעומד מאחורי שני חלומותיו של יוסף הוא מעמדו הרם של יוסף יחסית לשאר האחים. את החלום הראשון יוסף מתאר: "והנה אנחנו מאלמים אלמים בתוך השדה והנה קמה אלמתי וגם נצבה והנה תסבינה אלמתיכם ותשתחוו לאלמתי" (בראשית פרק לז פסוק ז).

את החלום השני יוסף מתאר: "והנה השמש והירח ואחד עשר כוכבים משתחרים לי" (פסוק ט).

אחי יוסף, בשומעם את תיאור חלומותיו של יוסף, לא רק "וישנאו אתו ולא יכלו דברו לשלום" (פסוק ד) על רקע של: "ויראו אחיו כי אתו אהב אביהם מכל אחיו", אלא גם "ויספו עוד שנא אתו על חלמתי ועל דבריו" (פסוק ח). אחי יוסף לא היו מוכנים לקבל את ה"תחזית" שחלם להם יוסף לכן שאלו אותו: "המלך תמלך עלינו אם משול תמשול בנו" (פסוק ח). אף יעקב גוער ביוסף:

"ויאמר לו מה החלום הזה אשר חלמת הבוא נבוא אני ואמך ואחיך להשתחות לך ארצה" (?) אחי יוסף כל כך התנגדו לעמדה שהציג להם יוסף עד שהחליטו לעשות מעשה!

אחי יוסף רצו להראות ליוסף שאין בחלומותיו דבר שיש בו ממש. לכן הם מחליטים, (בפסוק כ):

"ועתה לכו ונהרגו ונשלכו באחד הברות ואמרנו חיה רעה אכלתהו ונראה מה יהיו חלמתי".

אחי יוסף רצו לבצע שתי פעולות: פעולה ראשונה היא עצם ההריגה, פעולה שניה היא ההשלכה.

בפשטות ההשלכה לבור נועדה להסתרת הגופה, אלא יתכן לומר עוד דבר: אחי יוסף רצו להרויח בהשלכה את "ניפוץ" חלומות יוסף (מלבד ההריגה עצמה). יוסף בחלומותיו טען שאחיו ישתחוו לפניו, אחי יוסף אומרים "איש אל אחיו" (פסוק יט) שלא רק שאנחנו לא נשתחוה כלפיו, אלא אנחנו נשליך אותו (את גופתו), שההשלכה היא הורדה מבוזה! במילים אחרות: יוסף חלם שהוא ירומם יחסית ל.../ע"י אחיו כשישתחוו לפניו, אבל אחי יוסף מתכננים שהם אלו שישליכו את גופתו; יוסף יושפל ע"י אחיו ולא ירומם!³

"וישמע ראובן ויצלהו מידם ויאמר לא נכנו נפש ויאמר אלהם ראובן אל תשפכו דם השליכו אתו אל הבור הזה אשר במדבר ויד אל תשלחו בו למען הציל אתו מידם להשיבו אל אביו"⁴ הכתוב מעיד על כוונותיו של ראובן, שרצה להציל את יוסף ממות. ברם, ניתן לומר שראובן היה באותה דעה של אחיו, שצריך להוכיח שאין בחלומות דבר שיש בו ממש. ראובן טען כנגד שאר אחיו שלא נחוץ להרוג את יוסף, אלא גם אם רק נשליך אותו

³ אין התייחסות במאמר לפירושו של הרב מרדכי ברויאר על פסוקים אלו. שיטת פירושו של הרב ברויאר בפסוקים אלו מאופיינת בכך שהתורה סיפרה ברצף אחד שני סיפורים מקבילים של מכירת יוסף: מכירת יוסף ע"י ראובן ומכירת יוסף ע"י יהודה. קוראי המאמר לא נזקקים לפירושו בהבנת מאמר זה.

⁴ בראשית לז, כא-כב

(בעודו בחיים) אל הבור, זה יספיק "לנפץ" את תלומות יוסף, הרי אף אם לא ימות עדין יוסף יושפל ע"י אחיו ולא ירומס⁵!

"וישבו לאכל לחם וישאו עיניהם ויראו והנה ארחת ישמעאלים באה מגלעד וגמליהם נשאים נכאת וצרי ולט הולכים להוריד מצרימה ויאמר יהודה אל אחיו מה בצע כי נהרג את אחינו וכסינו את דמו לכו ונמכרנו לישמעאלים וידנו אל תהי בו כי אחינו בשרנו הוא וישמעו אחיו"

יהודה מעמיד את האפשרות השלישית, השונה ממה שאחי יוסף הציעו, אפילו ממה שראובן הציע.

בניגוד לאחים שרצו להרוג את יוסף ולהשליך את גופתו אל הבור, ראובן רצה להשליך את יוסף עוד בחייו אל הבור, ולא להרוג אותו. יהודה מבין את המשמעות של ההשלכה ל"בור אשר במדבר", בור אשר "מים אין בו אבל נחשים ועקרבים יש בו" < מותו הוודאי של יוסף!

לכן יהודה מציע משמעות חדשה ל"נראה מה יהיו חלומותיו". לכשיהודה רואה את אותה ארחת ישמעאלים שגמליהם נשאים... להוריד מצרימה, מציע יהודה למכור את יוסף לישמעאלים.

בכך יוכלו האחים "להרוויח" שני דברים:

(1) יוסף ימכר לישמעאלים ע"י האחים; סברת יהודה היתה שהמכירה הגורמת ליוסף להיות 'עבד' לגוי, תיצור נחיתות נצחית במעמד יוסף.

(2) יוסף יורד מצרימה; עצם השימוש במונח 'ירידה' ביחס בין ארץ ישראל למצרים צריך בירור, שכן קשה להניח שהטעם הוא בגלל שמצרים היא בדרומה של א"י, שכן בימות התנ"ך לא מקובל היה שהצפון "למעלה" והדרום "למטה". (הטעם לכך הוא: אם ההליכה לכיוון מזרח היא "קדמה"=קדימה, ההליכה לכיוון דרום היא "תימנה"=ימינה, ולא למטה א"כ במקרא אין לומר שלהדרים פירושו לרדת⁶).

לפי זה אנו חייבים לומר שהטעם שהתורה משתמשת במילים "להוריד מצרימה" הוא מכיוון שכל נסיעה למצרים (מא"י) פירושה ירידה, נפילה מקדושה לטומאה. אנו ראינו התייחסות זו של התורה כלפי נסיעתו של אברהם מצרימה: "... וירד אברהם מצרימה..." (פרק יב פס' י). כן הקב"ה מצוה את יצחק: "...אל תרד מצרימה..." (פרק כו פס' ב).

⁵ הכתוב אמנם מעיד על ראובן שמטרתו הנוספת, מלבד הצלתו של יוסף היתה להשיבו אל אביו. כן מצאנו את תגובתו של ראובן על מכירת יוסף בפס' ל': "... הילד איננו ואני אנה אני בא". ברם, לענ"ד אין בכך קושיה על הנאמר.

⁶ אנו מבינים כי ה"מזרח" קרוי בשמו כי בכיוונו השמש זורחת, ה"מערב" קרוי בשמו כי בכיוונו השמש שוקעת ונהיה ערב. ה"דרום" קרוי בשמו כי בכיוונו השמש "דר-רום" (בא"י בד"כ השמש נמצאת בשיא גובהה בכיוון דרום), ה"צפון" קרוי בשמו כי בכיוונו (בא"י) תמיד השמש לא נראית. לפי איך שהסברנו קודם: מזרח=קדימה; מערב=אחורה (הים הגדול=הים האחרון). אם כיוון דרום=ימין אזי כיוון צפון=שמאל: "אשר משמאל לדמשק" (ברא' יד פס' טו). א"כ אולי המלה שמאל=צפון גם מילולית. (הרב מנשה וינר).

האחים מקבלים את עצת יהודה ו"מורידים" את יוסף מצרימה, ע"י מכירתו לישמעאלים: "ויסוף הורד מצרימה... אשר הורדהו שמה" (פרק לט פסוק א). האחים חשבו שאם יוסף ירד מצרימה, הוא לא יוכל "להגשים" את חלומותיו. נקודת ההנחה של האחים היא שיש עדיפות של הדר בארץ ישראל ליושב בארץ מצרים. לכן אם יוסף יחיה במצרים אזי מדרגתו תהיה נמוכה ביחס לאחיו. סיכום: ההחלטה להוריד את יוסף מצרימה ע"י אחיו (בהנהגת יהודה) נבעה מרצונם "לנפץ" את חלומותיו של יוסף בארץ כנען. הם הגיעו למסקנה שמטרה זו תושג ללא צורך בהריגת יוסף והשלכת גופתו אל הבור (כפי שתכננו תחילה); אף ללא צורך בהשלכתו לבור עוד בחייו (כפי שהציע ראובן). אחי יוסף מגיעים חזרה אל יעקב אביהם עם כתנת הפסים הטבולה בדם. תגובת יעקב היא:

"ויכירה ויאמר כתנת בני חיה רעה אכלתהו טרף טרף יוסף ויקרע יעקב שמלתיו וישם שק במתניו ויתאבל על בנו ימים רבים ויקמו כל בניו וכל בנתיו לנחמו וימאן להתנחם ויאמר כי ארד אל בני אבל שאלה ויבך אתו אביו" (פסוקים לג-לה).

בסופו של ספר בראשית אנו נבחין בכך שמטרת האחים לא הושגה, וזאת משני כיוונים שונים:

(א) כנגד מכירת יוסף מצרימה להיות עבד לגוי, ויוסף עלה לגדולה במצרים והופך להיות שליטה.

(ב) אחי יוסף יאלצו לרדת למצרים וליפול לפני יוסף בגלל מה שעשו ליוסף ובגלל הצער שגרמו לאביהם ← ליעקב, דבר זה יתואר כהתגשמות חלומותיו של יוסף.

מיד אחרי תיאור מעשה מכירת יוסף עוסק הפרק הבא (לח) בתיאור מעשה יהודה ותמר.

הפרק מתחיל במילים: "ויהי בעת ההיא וירד יהודה מאת אחיו...". את הביאור לירידתו של יהודה מסביר רש"י: "ויהי בעת ההוא - למה נסמכה פרשה זו לכאן, והפסיק בפרשתו של יוסף, ללמד שהורידהו אחיו מגדולתו כשראו בצרת אביהם, אמרו אתה אמרת למכרו, אלו אמרת להשיבו היינו שומעים לך". ספורנו מוסיף על רש"י וכותב ש "... חל על יהודה פרי מעלליו והוליד שני בני מות ונשאר שכול משניהם". כן מתרגם רבי יונתן בן עוזיאל: "...ונחת יהודה מנכסיו ואתפרש מן אחיו...". פ' יונתן: "דייק מרכיב 'וירד' ענין וירידה שנענש בירידה מנכסיו". אנו רואים פה בפרשנים⁷ שהירידה של יהודה מאחיו איננה רק ירידה פיזית אלא גם ירידה מגדולתו וירידה מנכסיו, גם ירידה רוחנית הגורמת לאסונות אצל יהודה⁸.

במקביל לירידת יהודה בא"י, עולה יוסף לגדולה במצרים. אחרי שיוסף חלם חלומות בבית יעקב בארץ ישראל, יוסף 'פותר' חלומות במצרים. פתרון חלומם של שר המשקים ושל פרעה יגרום לכך

⁷ אבן עזרא חולק פה על הפרשנים וסובר שפרשת יהודה קדמה בהרבה על מכירת יוסף (ע"ש קושיתו).
⁸ דוגמא מפורסמת של ירידה שמשמעותה אינה ירידה פיזית היא אצל משה אחרי חטא העגל: "לך רד..." רש"י שם: מגדולתך... (שמות פרק לב פסוק ז).

שדרגתו של יוסף תעלה במצרים. לכן מובן מדוע התורה משתמשת הרבה במילים המתארות צליה (בעיקר בחלומות פרעה ופעם אחת בחלום שר המשקים⁹). אחרי שיוסף פותר את חלומות פרעה, פרעה אומר עליו: "...אין נבון וחכם כמוך" (פרק מא פס' לט). התורה מתארת את סיפור עליתו של יוסף במצרים: "אתה תהיה צל ביתי וצל פיך ישק כל צמי..." (פסוק מ). כן התורה כותבת "צל כל ארץ מצרים" (פס' מא, מג), "ויצא יוסף צל ארץ מצרים"¹⁰ (פסוק מה).

דבר זה מהווה תיקון השלב הראשון של מכירת יוסף: הפיכתו להיות עבד לגוי. אחרי פתרון חלומותיו של פרעה העבד הנשלט הופך להיות השליט במצרים.

כפי שפתר יוסף את חלומות פרעה חלו שבע שנות השבע ולאחריהן התחילו שנות הרעב.

אחי יוסף ירדו למצרים לשוב אוכל והשתחוו אפים ארצה לפני השליט/המשביר (יוסף)¹¹.

לאחר שיוסף דורש מאחיו לעלות חזרה לארץ ישראל ללא בנימין, אחרי שנמצא גביע יוסף באמתחתו, יהודה פותח בנאום הגנה נוקב ומשתמש מספר פעמים במילים המתארות ירידה. בנאום זה טוען יהודה שהוא 'ערב' את הנער ולכן הוא לא יוכל לעלות אל אביו, לא"י, אם יישאר בנימין לבד במצרים. תגובת יוסף מיד אחרי נאום יהודה: "ולא יכל יוסף להתאפק... ויתן את קלו בבכי... ויאמר יוסף אל אחיו אני יוסף העוד אבי חי..." (פרק מה פס' א-ג)¹².

מיד לאחר התוועדות יוסף לאחיו אומר יוסף: "מהרו ועלו אל אבי... רדה אלי אל תצמור" (פס' ט).

בירידת יעקב מצרימה חבויות שלוש משמעויות נסתרות:

(1) יעקב יורד מצרימה וליוסף זהו השלב האחרון בהגשמת חלומותיו¹³, כלומר התיקון הסופי של מעשה המכירה, לאחר שהאחים כבר ירדו למצרים והשתחוו לפניו.

⁹ הסיבה לכך שמופיע מעט יחסית השורש ע.ל.ה בחלומי נעוצה אולי בגלל שיוסף 'סמך' עליו שיוזכר אותו אצל פרעה, ולא תלה גאולתו בקב"ה שישגיח עליו. (על זה גם נענש: "הזקק להיות אסור שתי שנים", עפ"י רש"י פרק מ פסוק כג).

¹⁰ ספורנו שם: "יצא מלפני פרעה באופן מורה שהיה שליט על כל ארץ מצרים".

¹¹ ירידתם למצרים היא אמנם סימלית, כפי שבארנו קודם (ירידה מקדושת א"י לטומאת מצרים), אבל יתכן שלירידתם יש משמעות נוספת. במהלך שלושת הפרקים הקרובים (מב-מה) יעברו אחי יוסף אירועים שייגרמו להם יסורי מצפון קשים. אם כן יובן לנו מדוע נמצא מספר פעמים מילים המתארות ירידה בפרקים אלו כי מילים אלו מזכירים את הירידה המוסרית של אחי יעקב במכירת יוסף, המעשה שגרם לכל ההסתבכויות, וכן את ירידת אחי יוסף לנבכי נפשם, שכתוצאה מאותו חשבון הנפש יתחרטו אחי יוסף על מעשה המכירה. (פרק מב פס' כא).

¹² הרב יואל בן-נון כתב במאמרו במגדים א' שיוסף התוודע לאחיו בשמו רק לאחר שנודע לו לראשונה ע"י נאום יהודה שיעקב אביו לא היה שותף במכירתו. (ע"ש דבריו באריכות...). מדרש ב"ר פרשה צג מסביר שהסכימה דעתם להחריב את מצרים אמר יוסף בלבו מוטב שאתוודע להם ואל יחריבו את מצרים. קיימים עוד מספר פירושים שונים המסבירים מדוע דווקא עכשיו יוסף מתוודע אל אחיו. (נקודה למחשבה: איזו אלטרנטיבה נשארה ליוסף?)

¹³ עיין ב'שמועות הרא"ה' פרשת וישב לגבי תוכן הוויכוח האידיאולוגי העמוק בין יוסף ליהודה: האם עדיפה הבדלות או מעורבות עם האומות? ע"ש והבן את מטרותיו הרוחניות של יהודה במכרו את יוסף לישמעאלים.

- (2) אחרי "בשורת האיוב" על יוסף שנמסרה ליעקב ע"י האחים (הכתנת הטבולה בדם) יעקב מתאר כמה פעמים את סבלו במילים המבטאות ירידה שאולה. (כמו בפרק לז פס' לה; פרק מב פס' לח וכו'). אחת המשמעויות של ביטויים אלו היא סילוק רוח הקדש מיעקב. עתה, לאחר שנתבשר ליעקב שיוסף בנו חי שבה רוח"ק ליעקב כבעבר: "ותחי רוח יעקב אביהם" (פרק מה פס' כז), יעקב זוכה שוב להתגלות א'לוקית בחזון בבאר שבע, בדרכו לרדת מצרימה. בחזון זה נזכרת הירידה בפעם האחרונה: "...אל תירא מרדה מצרימה... אנכי ארד עמך מצרימה ..." (מו פס' ג, ד). לכן עצם ירידתו של יעקב למצרים אינה ירידה רוחנית שכן הקב"ה שהבטיחו ב'חלום הסולם' שהוא לא יהיה מושפע מעליות וירידות, אכן יורד עמו למצרים.
- (3) כל סיפור מכירת יוסף מתחילתו ועד סופו מכוון מגבוה ע"י הקב"ה.¹⁴ המטרה העליונה של הירידה מצרימה היא תחילת קיום חזון "ברית בין הבתרים" האמור להתבצע. אמנם יש חלק קשה לבני יעקב באותו חזון, בניו ישועבדו (במצרים) 400 שנה, אך בסופו של אותו חזון תהיה יציאה מהשיעבוד ועליה ממצרים ברכוש גדול. יציאה/עליה זו תיצור את בני יעקב למעלת "עם ישראל".
- א"כ משמעות נוספת לפסוק: "...אנכי ארד עמך מצרימה..." היא למען: "...ואנכי אצלך גם צלה..." (פסוק ד).

סיכום:

עפ"י הכלל של "מעשה אבות סימן לבנים" או מבינים היטב כיצד לאורך ההיסטוריה עם ישראל שמר על אמונתו בה'. העליות והירידות בחיי בית יעקב היו אך ורק זמניים ומהם למד עם ישראל לבטוח בה' שיוציאם מתחתית הבור אל העליון שבשלבי הסולם!!!

¹⁴ מדרש ב"ר פרשה פו נותן את הטעם לכך שיעקב ירד למצרים רק אחרי שיוסף הורד קודם לשם: "ר' ברכיה בשם ר' יהודה בר סימון אמר לפרה שהיו מושכין אותה למקולין ולא היתה נמשכת מה עשו לה משכו את בנה לפניו והיתה מהלכת אחריו על כרחה שלא בטובתה, כך היה יעקב אבינו ראוי לירד למצרים בשלשלאות ובקולרין אמר הקב"ה בני בכורי ואני מורידו בבזיון, ואם ליתן בלבו של פרעה איני מורידו פומבי אלא הריני מושך את בנו לפניו והוא יורד אחריו על כרחו שלא בטובתו והוריד את השכינה למצרים עמו".